

APDIRBAMOJI GAMYBA LIETUVOJE ATKŪRUS NEPRIKLAUSOMYBĘ

Izolda Ona Bražukienė, Vilniaus universitetas

SANTRAUKA

Straipsnį sudaro dvi dalys, kuriose nagrinėjami Lietuvos apdirbamosios gamybos ypatumai ir juos lemiantys veiksniai atkūrus nepriklausomybę. Pirmoje dalyje „Apdirbamosios gamybos ypatumai“ trumpai nurodomos svarbiausios ekonominės ir socialinės priežastys, nulėmusios apdirbamosios gamybos pokyčius per visą atkurtos nepriklausomybės laikotarpį. Antroje dalyje „Svarbiausi veiksniai, lemiantys apdirbamosios gamybos pokyčius“ trumpai apžvelgiami trys ekonominės veiklos sektoriai. Iš 24 apdirbamosios gamybos rūšių pasirinktos trys: maisto produktų, rafinuotų naftos produktų, chemikalų ir chemijos produktų, turėjusių svarbiausią įtaką apdirbamosios gamybos rūšių šakiniams pokyčiams. Trumpai pristatomi apdirbamojoje gamyboje veikiančios teritoriniai ūkio subjektai.

Reikšminiai žodžiai: apdirbamoji gamyba, ekonominės veiklos rūšys, produkcija, vidaus ir užsienio rinka.

ĮVADAS

Lietuvos apdirbamoji gamyba buvo ir išlieka vienas iš svarbiausių ekonominės veiklos sektorių, sukuriantis didelę dalį bendrojo vidaus produkto (BVP), aprūpinantis gyventojus darbu, o vidaus ir užsienio rinką – pagamintais produktais. Pramonės veiklos rūšys klasifikuojamos pagal Ekonominės veiklos rūšių klasifikatorių (EVRK, 2 red.). Pramonę sudaro: 1) kasyba ir karjerų eksploatavimas; 2) apdirbamoji gamyba; 3) elektros, dujų, garo tiekimas ir oro kondicionavimas; 4) vandens tiekimas, nuotekų valymas, atliekų tvarkymas ir regeneravimas (Lietuvos statistikos departamentas). Kiekviena grupė skirstoma į tam tikras ekonominės veiklos rūšis. Kuriai ekonominės veiklos rūšiai priskirtina įmonė, nustatoma pagal jos gaminamą produkciją. Iki 2004 m. Lietuvos apdirbamoji gamyba buvo vadinama apdirbamąja pramone.

Tarpukario laikotarpiu agrarinėms valstybėms buvo būdinga apdirbamosios gamybos kryptis. Sovietiniais metais Lietuva iš agrarinio krašto tapo pramonine. Egzistavęs centralizuotas sovietinis valdymas, planavimas ir valstybinė nuosavybė leido per trumpą laiką pastatyti dešimtis naujų įmonių, integruotų į

sovietų ūkį. Atkūrus nepriklausomybę, pereinant nuo centralizuotos prie rinkos ekonomikos, apdirbamoji gamyba, kaip ir kitos ekonominės veiklos rūšys, patyrė didelį nuosmukį. Tam įtakos turėjo politiniai, ekonominiai ir socialiniai šalies pokyčiai. Analizuojant apdirbamosios gamybos pramonės produkciją, naudotasi Lietuvos statistikos departamento pateiktais statistiniais duomenimis, SEB banko leidiniais, autorės publikuotais darbais Lietuvos socialine ir ekonomine tematika.

Šio straipsnio pagrindinis tikslas – išanalizuoti svarbiausias priežastis, nulėmusias šio ekonomikos sektoriaus svarbą ir plėtrą šalies ūkyje atkūrus nepriklausomybę.

LIETUVOS APDIRBAMOSIOS GAMYBOS YPATUMAI ATKŪRUS NEPRIKLAUSOMYBĘ

Atsižvelgiant į apdirbamosios gamybos augimo tempus, produkcijos dalį, sukurtą bendrosios pridėtinės vertės struktūroje, parduotos produkcijos kiekį vidaus ir užsienio rinkose, gyventojų užimtumą ir vidutinį darbo užmokestį apdirbamojoje gamyboje, užsienio investicijas šiame sektoriuje, galima išskirti svarbiausias priežastis, lėmusias šiuos veiksnius.

Lietuvos apdirbamoji gamyba paveldėjo sovietinę planinės ekonomikos apdirbamosios pramonės šakinę struktūrą. Kaip ir kiti ekonomikos sektoriai, apdirbamoji gamyba ilgą laiką buvo integruota į Sovietų Sąjungos ūkį. Pramonės produkcijos struktūroje sąjunginio pavaldumo įmonės sudarė 40,3 proc., sąjunginio-respublikinio ir respublikinio pavaldumo – 59,7 proc., respublikinio pavaldumo – 10,4 proc. (Lietuvos statistikos metraštis, 1990). Lietuvos apdirbamosios gamybos kryptis ir struktūra buvo formuojama pokario metais, tačiau per visą sovietinį laikotarpį ji nedaug pasikeitė.

Apdirbamosios gamybos nuosmukį atkūrus nepriklausomybę pagilino ir ekonominė blokada. Apdirbamosios gamybos produkcijos apimtys per 1990–1994 m. laikotarpį sumažėjo apie 40 proc., darbuotojų skaičius – 18 proc. Didžiausią įtaką šiems pokyčiams turėjo:

1. Įvežamų žaliavų ir energijos kainų padidėjimas (kainų šokas). Tai turėjo didelę įtaką apdirbamosios gamybos šakoms, kurios buvo imlios žaliavai ir energetiniams ištekliams – mašinų gamybos ir metalo apdirbimo, chemijos pramonei, kurios daugiau kaip 80 proc. naudojo įvežtines žaliavas iš Sovietų Sąjungos.

2. Šalies apdirbamosios gamybos įmonės prarado didelę Rytų rinką, palyginti su Vakarų valstybėmis, buvo atsilikusios techniškai ir technologiškai. Naujas rinkas reikėjo atkovoti konkurencinėje kovoje, taikantis prie aukštos kokybės standartų.

3. Ilgai užsitęsusi ir nevysiškai sėkminga apdirbamosios gamybos įmonių privatizacija. Spartus įmonių privatizavimas, gyventojų pasyvumas, įstatymų netobulumas ir nepakankamai griežta jų vykdymo kontrolė sudarė palankias sąlygas piktnaudžiavimui, neteisingam turto kaupimui.

4. Apdirbamosios pramonės įmonės pradėjo vengti mokėti mokesčius, vyko natūralių mainų sandėriai, įmonės vykdė patalpų ir gamybinių pajėgumų nuomą ir pardavimą, pasinaudodamos monopoline teise rinkoje. Geri santykiai su valdžios institucijomis turint tikslą gauti kreditus ir mokesčių lengvatas, korupcija turėjo įtakos apdirbamosios gamybos pokyčiams. Apdirbamosios gamybos nuosmukį lėmė objektyvios ir subjektyvios priežastys.

Nuo 1995 m. Lietuvos apdirbamosios gamybos pramonė pradėjo atsigausti. Sunkiai sukauptos lėšos pradėtos naudoti racionaliau ir veiksmingiau. 1995 m. įsigaliojusi Laisvosios prekybos sutartis su Europos Sąjungos valstybėmis; gautos prekybos kvotos, įmonių sertifikavimas pagal ISO standartus, tiesioginės užsienio investicijos sudarė sąlygas apdirbamosios gamybos pramonės produkcijai augti. Apdirbamosios gamybos produkcijos augimą skatino Nepriklausomų valstybių sandraugos (NVS) šalių rinka, ypač jos svarbiausias partneris – Rusija. Apdirbamoji gamyba bendrosios pridėtinės vertės struktūroje 1995 m. sudarė 21 proc. Nuo 1995 m. bendroje apdirbamosios gamybos produkcijoje didėjo maisto produktų ir gėrimų, rafinuotų naftos produktų, lengvosios pramonės, mašinų gamybos ir metalo apdirbamosios gamybos dalis. Šiems produktams teko per 90 proc. visos parduotos apdirbamosios gamybos produkcijos.

Apdirbamajai gamybai neigiamą įtaką turėjo 1998–1999 m. NVS šalių, ypač Rusijos, ekonominė krizė. Prekių eksportas į NVS šalis pagal vertę per metus sumažėjo nuo 35,7 proc. iki 18,2 proc. 1999 m. Tai lėmė sutrikę atsiskaitymai su NVS šalimis, ypač Rusijos rublio devalvacija, sumažėjusi NVS šalių vidaus rinkos paklausa. NVS šalių ekonominė krizė buvo vienas iš stimulų nuo nestabilios Rytų rinkos persiorientuoti į Vakarų ir kitas rinkas.

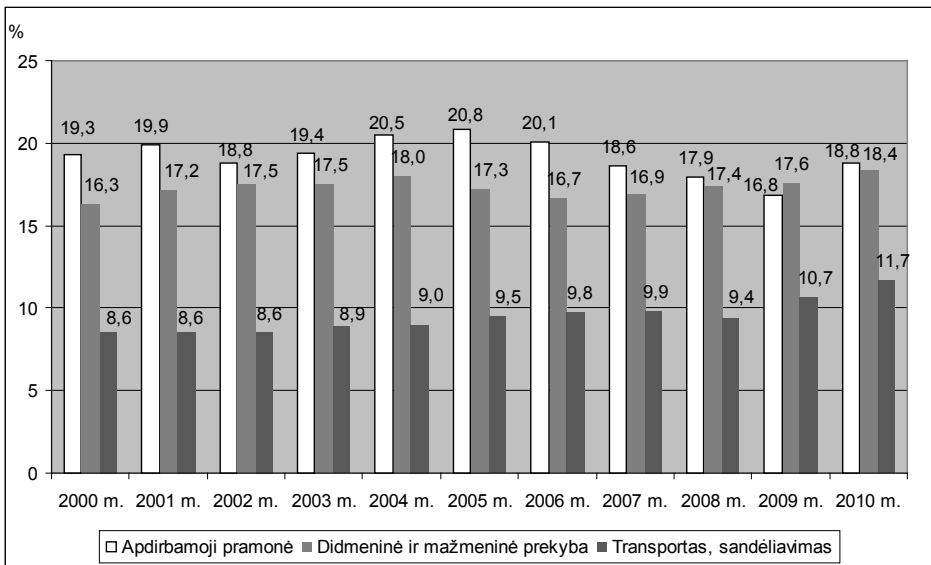
Apdirbamoji gamyba, kaip ir kiti ekonomikos sektoriai, nuo 2000 m. plėtojosi sparčiais tempais. Per 2002–2004 m. laikotarpį BVP augimo tempai buvo vieni iš sparčiausių Europoje. 2004 m. Lietuva tapo visateise Europos Sąjungos nare. Apdirbamajai gamybai augti įtakos turėjo stabili makroekonominė aplin-

ka. Prekių konkurencingumo nuostoliai dėl didėjančių energijos kainų ir darbo užmokesčio buvo pakeliami daugeliui šalies įmonių. Europos Sąjungos struktūriniai ir sanglaudos fondai palaikė ekonomikos gyvybingumą, natūraliai jis būtų pradėjęs mažėti. Apdirbamosios gamybos pramonė buvo pagrindinis eksporto variklis. Tam įtakos turėjo padidėjusi gyventojų perkamoji galia ir apdirbamosios gamybos produkcijos poreikis aplinkinėse užsienio rinkose. Didėjo apdirbamosios gamybos eksportuojamos produkcijos apimtys; ypač gerai dirbo naftos perdirbimo, maisto produktų gamybos sektoriai. Statybų sektoriaus plėtra lėmė spartų statybinių medžiagų gamybos produkcijos augimą.

Tačiau pasaulinė finansinė krizė paveikė daugumą pasaulio valstybių, jos neišvengė ir Lietuva. Apdirbamosios gamybos produktų eksporto konkurencingumą ypač pablogino aplinkinių valstybių – Lenkijos, Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos – valiutų devalvacija. Sumažėjo lietuviškų prekių paklausa ir jų pardavimas vidaus ir užsienio rinkose. Kadangi didesnė dalis šalies apdirbamosios gamybos pagamintos produkcijos parduodama užsienio rinkose, tai yra Europos Sąjungos valstybėse, svarbiausio šalies partnerio, kuriam teko per 60 proc. apdirbamosios gamybos eksporto vertės, ekonomikos nuosmukis turėjo didelę įtaką visam sektoriui. Mažoms ir vidutinėms įmonėms svarbiausios verslo kliūtys buvo: dideli mokesčiai, didelė konkurencija, kylančios degalų kainos, apyvartinių lėšų trūkumas, kvalifikuotos darbo jėgos stoka, valstybės valdymo institucijų biurokratizmas, valdininkų korupcija. Strigo įmonių tarpusavio atsiskaitymai, blogindami įmonių finansinius rodiklius ir didindami apyvartinių lėšų poreikį. Nemaža dalis apdirbamosios gamybos įmonių bankrutavo. 2009 m. beveik nebeliko apdirbamosios gamybos sektorių, išvengusių absoliutaus sumažėjimo. Tik rafinuotų naftos produktų gamybos sektorius sugebėjo atsilaikyti prieš finansinę krizę dėl diversifikuotos eksporto rinkos struktūros ir sumažėjusių pasaulinės naftos kainų. Apdirbamoji gamyba 2010–2012 m. buvo vienas iš pagrindinių ir stabiliausių šalies ūkio augimo variklių. 2012 m. apdirbamoji gamyba viršijo 2008 m. gamybos apimtį, didindama verslo konkurencingumą užsienio rinkose, mažindama gamybos sąnaudas. Per šį laikotarpį didėjo apdirbamosios pramonės produkcijos dalis, parduodama užsienio rinkose, todėl svarbiausių partnerių (Rusijos, Vokietijos, Latvijos, Lenkijos, Estijos, Jungtinės Karalystės, Baltarusijos, Ukrainos) rinkų atsigavimas ir naujai atrastos rinkos buvo ir bus vienas iš stimulų apdirbamosios gamybos pramonės produkcijos plėtrai.

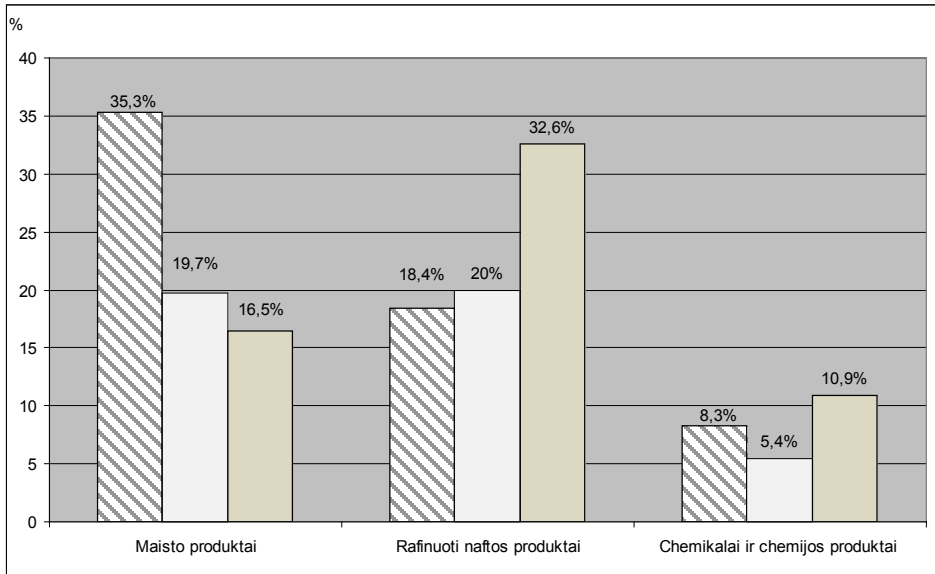
SVARBIAUSI VEIKSNIAI, NULĖMĘ APDIRBAMOSIOS GAMYBOS POKYČIUS

Per visą atkurtos nepriklausomybės laikotarpį apdirbamoji gamyba neužleido lyderio pozicijų ekonomikos sektoriuose. Per 2000–2010 m. laikotarpį apdirbamosios gamybos dalis bendrosios pridėtinės vertės struktūroje sudarė 19,2 proc. ir per visą atkurtos nepriklausomybės laikotarpį neužleido lyderio pozicijų ekonomikos sektoriuose (1 pav.). BVP gaunamas susumavus bendrąją pridėtinę vertę bei gaminių mokesčius ir atėmus subsidijas.

1 pav. Ekonomikos sektoriai bendrosios pridėtinės vertės struktūroje 2000–2010 m. (proc.) to meto kainomis (Lietuvos statistikos departamento duomenys)

Apdirbamosios gamybos parduotos produkcijos kaitai įtakos turėjo ir ekonominės veiklos rūšių pokyčiai. Iš 24 apdirbamosios gamybos rūšių pasirinktos 3, kurių parduota produkcija per 1995–2010 laikotarpį sudarė didžiausią dalį (2 pav.).

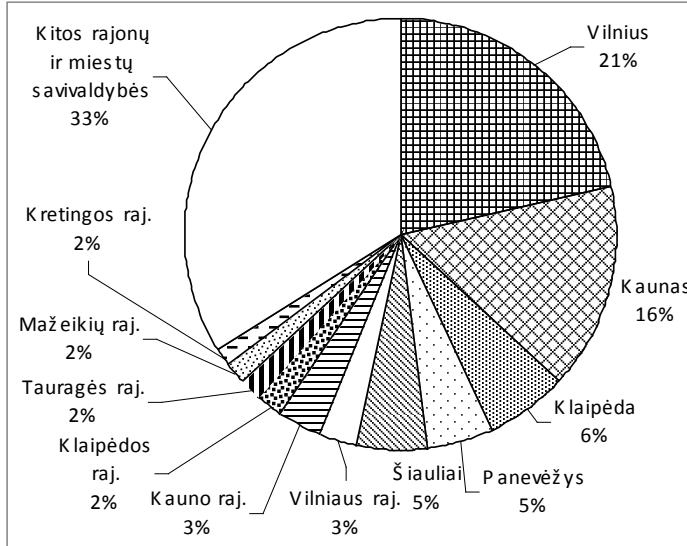

2 pav. Apdirbamosios gamybos produkcijos dalis pagal ekonominės veiklos rūšis (proc.) (Lietuvos statistikos departamento duomenys)

Maisto produktų pokyčiams įtakos turėjo: sava žaliavų bazė; mažesnės kuro ir energijos sąnaudos; pagerėjusios eksporto sąlygos įstojus į Europos Sąjungą; vidaus rinka; didelė kaimyninių valstybių konkurencija; naujai atrastos užsienio rinkos. Rafinuotų naftos produktų didėjimą skatino: naftos kainų augimas; gamybinių pajėgumų apkrova; parduotos produkcijos apimtis; rinkų diversifikacija. Chemikalų ir chemijos produktų pokyčiams įtaką darė: žaliavų ir energijos kainos; esamos ir naujai atrastos rinkos; užsienio investicijos; inovacijos. Apdirbamojoje gamyboje 2/3 visų sąnaudų sudaro žaliavos kuras ir energija, jų brangimas nulėmė ir apdirbamosios gamybos produkcijos konkurencingumą.

Atkūrus nepriklausomybę, teritoriškai tolygus didžiųjų ir mažesnių miestų išsidėstymas sudarė potencialias prielaidas tolygiai išdėstyti apdirbamosios gamybos šakas. Tačiau didėjanti įtampa darbo rinkoje ir stiprėjanti konkurencija susilaukė ir skausmingų pasekmių. Dalis apdirbamosios gamybos įmonių bankrutavo, tai turėjo neigiamas socialines ir ekonomines pasekmes kai kuriems miestams ir miesteliams – Tauragei, Naujajai Akmenei, Marijampolei, Didžiasaliui ir kt. Nauji strateginiai infrastruktūros objektai buvo koncentruojami didžiuosiuose urbanistiniuose regionuose ir neturėjo didesnės įtakos atsi-

liekantiems regionams. Nepakankamos buvo vietos valdžios, regionų institucijų administracinės pastangos, siekiant veiksmingai įgyvendinti regionų plėtros projektus.

3 pav. Veikiantys ūkio subjektai apdirbamosios gamybos srityje 2011 m. (proc.) (Lietuvos statistikos departamento duomenys)

Didžiausia dalis apdirbamojoje gamyboje veikiančių ūkio subjektų teko didiesiems miestams, arčiau didžiųjų miestų esančioms rajonų savivaldybėms ir sovietiniais metais susiformavusiems centrams.

IŠVADOS

1. Lietuvos apdirbamosios gamybos plėtrą, kaip ir kitas ekonominės veiklos rūšis, lems išorės ir vidaus veiksniai. Svarbiausi išorės veiksniai: pasaulio ekonominė plėtra, žaliavos, kuro ir energijos kainos pasaulinėje rinkoje. Europos Sąjungos vykdoma socialinė ir ekonominė politika, NVS, ypač Rusijos ir kitų kaimyninių šalių, ekonomikos augimas, tiesioginės užsienio investicijos, apdirbamosios gamybos įmonių prisitaikymas prie rinkų ir eksporto rinkų diversifikacija.
2. Svarbiausi vidiniai veiksniai: apdirbamosios gamybos produkcijos eksporto skatinimas, vidaus rinkos suaktyvėjimas, investicijų skatinimo

politika, Europos Sąjungos struktūrinių fondų panaudojimo veiksmingumas, Vyriausybės vykdoma ekonominė politika ir kt.

3. Lietuvos apdirbamosios gamybos produkcijos konkurencingumą užtikrina užsienio rinkose siūlomos kainos, dėl sumažėjusio darbo užmokesčių ir sumažinto darbuotojų skaičiaus padidėjęs produktyvumas, didėjanti vidaus paklausa. Apdirbamosios gamybos augimą stabdo žaliavų ir energijos kainos, bankų siūlomos sąlygos, kvalifikuotos darbo jėgos trūkumas, neaiški tolimesnė šalies makroekonominė padėtis.

LITERATŪRA

1. Bražukienė I. O. 2000. *Lietuvos žemės ūkio raida XX a. (produkciniu teritoriniu aspektu): mokomoji knyga*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
2. Bražukienė I. O. 2010. *Lietuvos apdirbamoji pramonė: mokomoji knyga*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
3. *Lietuvos apskritys*. 2011. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
4. *Lietuvos apskritys: ekonominė ir socialinė raida*. 2000. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
5. *Lietuvos statistikos metraštis 1989. 1990. 2000–2012 m.* Lietuvos makroekonomikos apžvalga. SEB Vilniaus bankas, Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
6. *Lietuvos statistikos metraštis 1998*. 1999. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
7. *Lietuvos statistikos metraštis 1999. 2000*. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
8. *Lietuvos statistikos metraštis 2010. 2011*. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.

MANUFACTURING IN LITHUANIA AFTER THE RE-ESTABLISHMENT OF INDEPENDENCE

Izolda Ona Bražukienė

Summary

Manufacturing in Lithuania is one of most important sectors of economy creating gross value added, working places and supplying local and foreign markets with produced goods. After the re-establishment of independence manufacturing underwent some political social and economic changes. Manufacturing production volume during 1990–1994 period decreased by 40 % the member of employers went down by 18 %.

The biggest impact of changes was made by: 1) the increase of prices on imported raw materials and energy sources; 2) the loss of big market share in the East; 3) long-lasting process of privatization when was not often successful; 4) passivity of inhabitants, imperfect issue of laws, not satisfying control of their performance, which provided favourable conditions for fraud and improper accumulation of wealth.

Since 1995 the manufacturing started to develop more intensively. It was influenced by: 1) free trade agreement of 1995 in EU; 2) direct foreign investments into manufacturing, 3) expanding market of ICS, especially Russia; 4) increasing demand for production in domestic market.

During 1998–1999 period ICS economic crisis decreased the volume of exports from 35,7 % to 18,2 %. Therefore, it was one of the main reasons to export production to the western market.

During 2000–2011 period, manufacturing part in the gross value added structure was 19,2 % and during the period of independence it has been the leader in the economic sector.

Food production, refined oil products, chemicals and products of chemical industry, economic activity types during 1995–2011 period made the biggest part in the gross manufacturing structure of sold products.

The biggest part in manufacturing is taken by the operating physical entities, functioning in big cities of Lithuania i.e Vilnius, Kaunas and in some regional municipalities close to big cities, and in some regional centres like Utena, Ukmerge, where the manufacturing started in the years when Lithuania was under the SU.

Further development of the manufacturing will be increased by the prices of raw materials in local and foreign markets, governmental economic and social policy, the efficiency of usage of the EU Structural Funds and other factors.

Keywords: manufacturing, economic activities, local and foreign markets.